ŻYRARDÓW - OSADA PRZEMYSŁOWA Z PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

Posted on 27 sierpnia 2026

Nie trzeba dalekich podróży, żeby odkryć architektoniczną perełkę. Żyrardów to najlepiej zachowana w Europie osada przemysłowa z przełomu XIX i XX wieku. Sercem kompleksu była największa wówczas przędzalnia lnu na ziemiach polskich. Miasto zawdzięcza swoją nazwę pierwszemu dyrektorowi fabryki, francuskiemu wynalazcy Filipowi de Girardowi. Osadę przemysłową uznano w 2012 roku za pomnik historii.

Historia Żyrardowa sięga 1830 roku, kiedy Tomasz, Jan i Henryk Łubieńscy, Józef Lubowidzki i Karol Scholtz założyli spółkę „Karol Scholtz i Spółka". Na terenach folwarku Ruda Guzowska wzniesiono pierwsze budynki fabryczne. Przędzalnia lnu i tkalnia, zaprojektowane przez warszawskiego architekta Jana Jakuba Gaya, powstały w latach 1832–1833. Produkcję zorganizowano według metod opracowanych przez francuskiego inżyniera Filipa de Girarda, wynalazcę mechanicznej maszyny lniarskiej, od którego nazwiska osada zaczerpnęła swoją nazwę. Prace przerwało powstanie listopadowe.

Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna, widok z lotu ptaka od strony północno-wschodniej, stan z 2023 r.,
fot. Maciej Jabłoński F11,

Zakłady żyrardowskie, mimo wysokiej renomy, nie uniknęły zadłużenia w czasie kryzysu gospodarczego. W 1847 roku przejął je Bank Polski, a dziesięć lat później, w 1857 roku, zostały sprzedane spółce austriackich przemysłowców Karola Dittricha i Karola Hielle. Od tego momentu rozpoczęła się intensywna rozbudowa i modernizacja zakładów. Powstawała też dzielnica mieszkaniowa dla pracowników i ich rodzin.

Był to dla Żyrardowa okres prosperity. Od końca XIX wieku do wybuchu I wojny światowej, fabryka żyrardowska należała do największych zakładów przemysłowych w Królestwie Polskim. W 1900 roku na Wystawie Światowej w Paryżu, Żyrardów przedstawiono jako wzorcową osadę przemysłową. Ogromną rolę w jego rozwoju odegrała pobliska Kolej Warszawsko-Wiedeńska, połączona z fabryką bocznicą przebiegającą przez cały teren zakładów.

Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna, widok z lotu ptaka na główną część fabryczną od strony południowo-zachodniej, stan z 2023 r., fot. Maciej Jabłoński F11, zb. NID

Prawdziwy rozkwit nastąpił za sprawą Karola Dittricha juniora, syna współwłaściciela zakładów. Świetnie wykształcony w Niemczech i po odbyciu praktyki w angielskiej tkalni w latach 70. XIX wieku, zaczął kierować przedsiębiorstwem. Finansował instytucje służące robotnikom, między innymi bibliotekę, szkołę, szpital, oraz przekazał ogromne darowizny na żyrardowski kościół. W 1885 roku doprowadził do przekształcenia fabryki w Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowski Hielle i Dittrich, intensywnie rozbudowując zarówno część produkcyjną, jak i zaplecze socjalne. Mimo to, czynnikiem zagrażającym potędze przedsiębiorstwa były fale strajków wybuchające na przełomie XIX i XX wieku, spowodowane trudnymi warunkami życia w przeludnionej osadzie oraz ciężkim charakterem pracy.

Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna, przędzalnia,
stan z 2023 r., fot. Maciej Jabłoński F11, zb. NID

W 1916 roku liczący około 38 tysięcy mieszkańców Żyrardów uzyskał prawa miejskie. Podczas I Wojny Światowej Rosjanie wywieźli część maszyn i zniszczyli niektóre obiekty fabryczne, wysadzając je w powietrze. Od 1919 roku zakłady znalazły się pod zarządem państwa. Po II wojnie światowej, która nie przyniosła w osadzie większych zniszczeń, Żyrardów ponownie stał się stolicą polskiego lnu. W latach 90. XX wieku nastąpiło jednak gwałtowne załamanie produkcji, prowadzące ostatecznie do upadku fabryki. Teren pofabryczny uchroniła przed ruiną rozpoczęta w porę adaptacja budynków do nowych funkcji, między innymi na luksusowe apartamenty w tak zwanej „Nowej Przędzalni".

Na wygląd osady wpłynęło zastosowanie jednolitego budulca, czyli nietynkowanej, czerwonej cegły. Choć w budynkach mieszkalnych nie było kanalizacji, wodę czerpano z ulicznych studni, a ustępy znajdowały się na podwórzu, zabudowa ta w tamtym okresie uchodziła za wyjątkowo nowoczesną jak na standardy robotnicze. Przy domach powstawały charakterystyczne drewniane szopy z galeryjką, z których kilka przetrwało do naszych czasów.

Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna, przędzalnia, stan z 2023 r., fot. Maciej Jabłoński F11, zb. NID

Kadra kierownicza i właściciele zakładu mieszkali w dzielnicy willowej, położonej najbliżej fabryki. Najbardziej reprezentacyjna z rezydencji to willa Karola Dittricha z lat 1889–1896, usytuowana w parku krajobrazowym nad rzeką Pisią Gągoliną. Willa Wilhelma Haupta, dyrektora generalnego fabryki, nawiązuje z kolei do stylu szwajcarskiego, z wysokim dachem i charakterystyczną snycerką zdobiącą szczyty. Pałacyk Tyrolski wybudowano natomiast dla zięcia Karola Dittricha, również jednego z dyrektorów fabryki.

Centrum osady stanowił rynek z budynkami magistratu, Domem Ludowym dla robotników, szkołą i ochronką dla dzieci, a także dwoma kościołami - katolickim i ewangelickim. Oprócz kościoła farnego na terenie osady istnieją dwie wcześniejsze świątynie – pierwszy kościół parafii rzymskokatolickiej pw. św. Karola Boromeusza oraz kościół ewangelicki pw. Wniebowstąpienia Pańskiego. Wśród obiektów usługowych warto wymienić szpital, wzorowany na najnowocześniejszym w tamtym czasie szpitalu w Dreźnie. Do dziś zachował się bogaty zespół zabudowy: ogromna przędzalnia z otoczeniem, dawny plac targowy, domy tkaczy z drewnianymi budynkami gospodarczymi, dom wielorodzinny, budynek magistratu, szpital, pralnia i łaźnia, resursa, wille dyrektorów fabryki, pałacyk Tyrolski zwany Strasznym Dworem, wozownia straży pożarnej, budynek dawnej Szkoły Policyjnej, stołówka zakładowa z początku XX wieku, kantor, przytułek dla starców i kilka szkół. Cały zespół zajmuje ponad 70 hektarów dzisiejszego śródmieścia

Żyrardowa.

Architektoniczną wizytówką miasta jest neogotycki kościół farny pw. Matki Bożej Pocieszenia, który nadal pozostaje jedną z największych świątyń Mazowsza. Jej projekt, wzorowany na kościele Wotywnym w Wiedniu, wykonał Józef Pius Dziekoński. Wybudowana w latach 1900–1903 świątynia ma dwie ażurowe wieże wznoszące się na wysokość 70 metrów, a zdobią ją witraże przypisywane Józefowi Mehofferowi, choć ich pierwotnym autorem jest Jan Kanty Gumowski.

Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna, drewniany budynek gospodarczy w obrębie wewnętrznego podwórza, stan z 2023 r., fot. Maciej Jabłoński F11, zb. NID

Na skraju miejskiego parku warto też odwiedzić eklektyczny pałacyk Karola Dittricha juniora z końca XIX wieku, w którym dziś mieści się Muzeum Mazowsza Zachodniego.

Tradycję żyrardowskiego lnu kontynuuje dziś Muzeum Lniarstwa im. Filipa de Girarda w Żyrardowie. Można znaleźć tam muzealną ekspozycję starych maszyn oraz sklep firmowy oferujący wyroby lniane – doskonały punkt na zakończenie wakacyjnej wycieczki śladami przemysłowej historii Mazowsza.

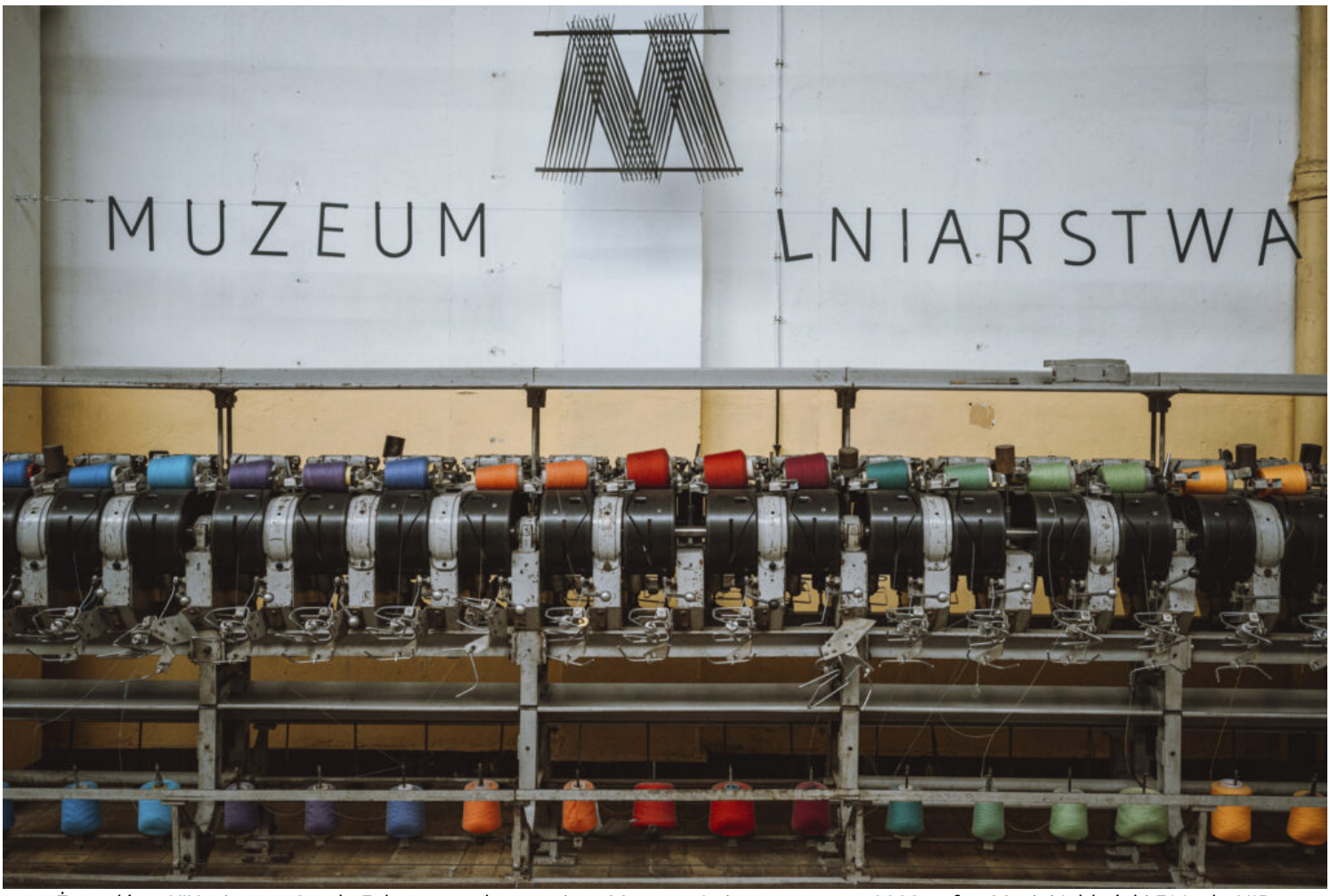

Żyrardów - XIX-wieczna Osada Fabryczna, ekspozycja w Muzeum Lniarstwa, stan z 2023 r., fot. Maciej Jabłoński F11, zb. NID

Więcej na temat Żyrardowa:

- https://spotkaniazzabytkami.pl/zyrardow-xix-wieczna-osada-fabryczna/
- https://zabytek.pl/pl/obiekty/zyrardow-zyrardow-xix-wieczna-osada-fabryczna-2